Knechtenwoningen molen De Jager, Woudsend
Advies cultuurhistorische waarde, september 2021

STEEN HUIS MEURS

VOORAF

Dit advies gaat over de cultuurhistorische waarde en betekenis van de knechtenwoningen bij molen De Jager in Woudsend. Er is nogal wat te doen om dit rijtje van zeven bescheiden woningen: de eigenaar heeft een sloopaanvraag ingediend, maar er zijn ook verzoeken van erfgoedpartijen om ze de status van gemeentelijk of rijksmonument te geven. De Bond Heemschut heeft ons gevraagd de cultuurhistorische waarde van de woningen te onderzoeken en te adviseren over de vraag of een monumentenstatus op zijn plaats is. We hebben de locatie bezocht. In dit rapport richten we ons allereerst op de plek: het dorpsgezicht van Woudsend, molen De Jager en de zeven knechtenwoningen. Vervolgens gaan we kort in op de ontwikkeling van onze monumentenzorg, met name op het gebied van het erfgoed van de 'gewone man' en cultuurhistorische ensembles. Vanuit deze punten wordt het mogelijk een onderbouwd advies over een eventuele monumentenstatus te geven.

SteenhuisMeurs, september 2021

Locatie van De Jager in Woudsend met de knechtenwoningen op het molenerf [maps.google]

WOUDSEND

Sinds 1980 heeft Woudsend de status van een door het Rijk beschermd dorpsgezicht. De toelichting op de aanwijzing maakt in een paar pagina's duidelijk dat Woudsend allerminst een boerendorp als zoveel andere is.[1] Gelegen aan De Ie (Ee) en oorspronkelijk aan drie kanten omgeven door water, was Woudsend tot 1860 slechts moeilijk over het land bereikbaar. Het was het water en niet het omringende land dat dit dorp voorspoed bracht. De Ie verbond Sneek, IJlst en Leeuwarden met de Zuiderzee. Door de strategische ligging aan deze vaarweg kwamen de scheepsvaart, scheepsbouw en handel in Woudsend tot bloei. Rond 1750 was het dorp de thuishaven van 25 zeeschepen. Er waren scheepstimmerwerven, twee houtzaagmolens, twee leerlooierijen, drie mastmakerijen, twee zeilmakerijen en een touwslagerij. In de loop van de negentiende eeuw raakte de scheepvaart in verval. Eerst verdween de zeevaart en geleidelijk liep ook de binnenvaart terug.

Kadastrale minuut Woudsend, 1832. Achter het molenhuis zijn drie knechtenwoningen aan de Gloppe te zien, later werden hier vier woningen aan toegevoegd. [RCE]

De ruimtelijke structuur van Woudsend werd en wordt nog steeds bepaald door de kade langs De Ie (Iewal) en de Midstrjitte, een straat die parallel aan het water op een zandrug is gelegen. Ze zijn de levensader (De Ie) en de ruggengraat (Midstrjitte) van het dorp. De ruimtelijke structuur bestaat verder uit een reeks stegen haaks op De Ie en de Midstrjitte. Het ruitjespatroon van deze opzet is in smalle en diepe percelen verkaveld en ingevuld met pakhuizen en woningen. De meeste panden hebben maar één bouwlaag met een schildkap met kroonlijst, afgewisseld met een enkele topgevel met zadeldak. Al die dicht op elkaar gepakte bebouwing, de nijverheid, de handelscontacten overzee en de luxe van een met klinkers bestrate buitenruimte maakte Woudsend rond 1800 tot een dorp met een stedelijk karakter. De aanleg van de grindweg naar Gaasterland in 1862 leidde tot een forse ingreep in de ruimtelijke structuur, namelijk de doorbraak van een brede weg (de Dyk) die met een brug over De Ie het dorp binnenkomt en de oude structuur van Woudsend doormidden snijdt.

De economische stagnatie in de negentiende eeuw verklaart waarom de ruimtelijke structuur en veel karakteristieke panden (waaronder 23 rijksmonumenten) bewaard bleven. Dat was de reden om het dorp als beschermd dorpsgezicht aan te wijzen. De toelichting op de aanwijzing vermeldt dat vijf panden sterk bijdragen aan het historisch dorpsbeeld: korenmolen ’t Lam, houtzaagmolen De Jager (‘die een prachtige afsluiting van de zuidelijke Eewal vormt’), de Hervormde Kerk (‘een kleine waterstaatskerk’), het hotel op de kruising van De Ie en De Dyk en tot slot het meest noordelijke pand aan de Midstrjitte, dat door zijn grote massa een ruimtelijke afsluiting van die hoofdstraat vormt.

Beschermd dorpsgezicht Woudsend.

MOLEN DE JAGER

Molen De Jager werd in 1719 gebouwd. De scheepsbouw gaf de houtzaagmolens in Woudsend hun bestaansrecht. In de twintigste eeuw werd de wind als aandrijfbron voor de zaagramen van De Jager vervangen door een motor. Het overbodig geworden wiekenkruis werd in 1935 gedemonteerd. Sinds een restauratie in 1975 is de molen weer compleet en maalvaardig. Door vrijwilligers wordt er hout gezaagd. Het molenerf is in gebruik als zeilschool Het Molenhuis, passend bij de volgende bloeiperiode van Woudsend, als dorp van zeilsport en waterrecreatie. In de knechtenwoningen staan nu de stapelbedjes van de cursisten opgesteld.

Molen De Jager, toestand 1964 [RCE]

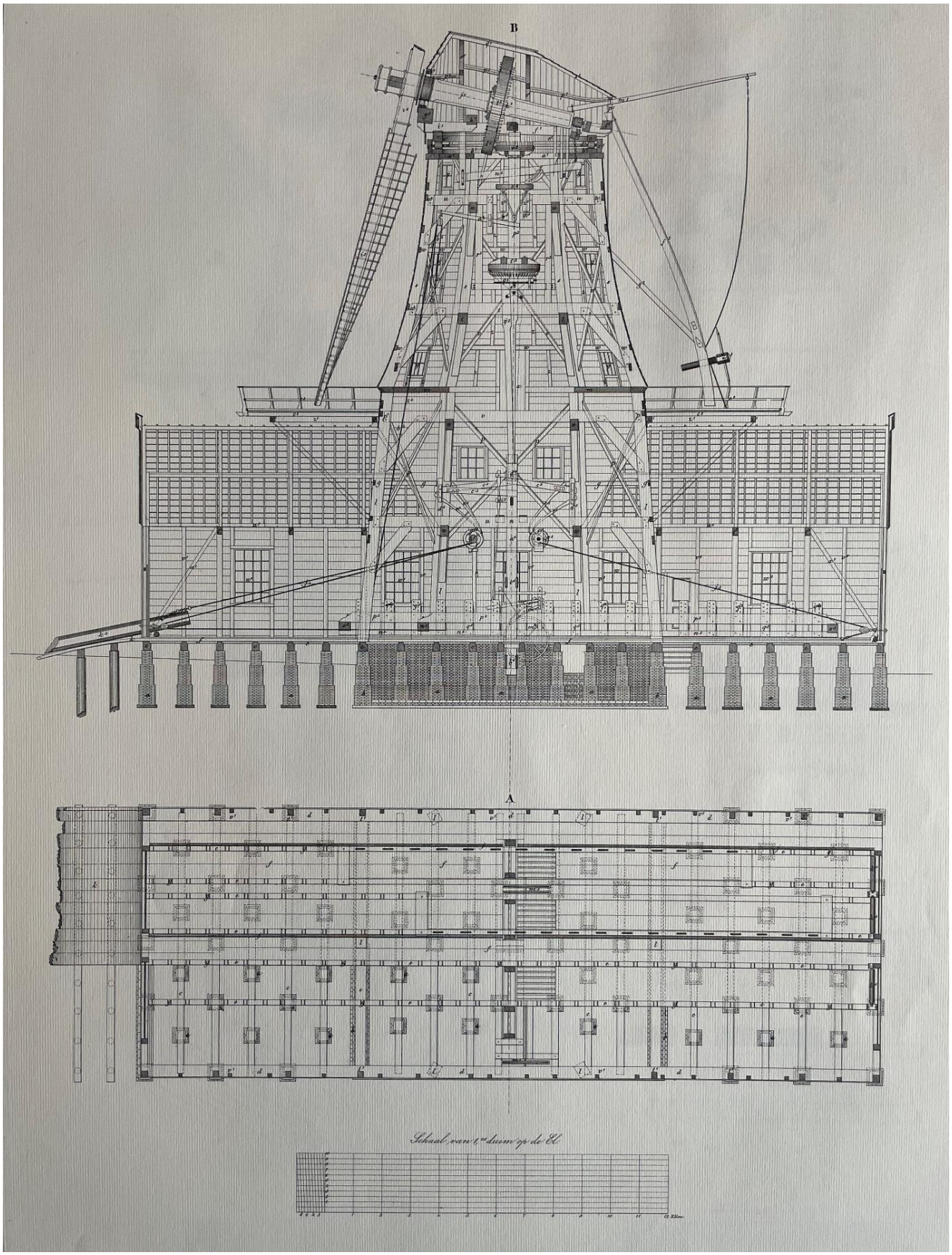

G. Krook, 'Theoretisch en Practisch Molenboek, vierde aflevering: eenen zes- en eenen achtkanten zaagmolen', Den Haag 1851. De tekening laat een zeskante zaagmolen zien.

Molen de Jager is een achtkante stellingmolen op een vierkante onderbouw, die in een zaagschuur is opgenomen. Dit type is zeldzaam in Nederland. Wanneer we ook de zeskante zaagmolens meetellen is er nog een dozijn van dit type over.[2] De ronddraaiende beweging van de wieken wordt via assen, tandwielen en een krukas omgezet in de op en neer gaande beweging van de zaagramen. In de molenschuur worden te zagen boomstammen op een slede gebonden en met een door de wind aangedreven krabbelwerk door de zaagramen geleid. Houtzaagmolens hebben lange schuren onder het molenlijf: aan de ene zijde gaan de boomstammen erin en aan de andere zijde komt het verzaagde hout er weer uit.

Vaste onderdelen van het zaagmolenerf zijn het balkengat en de droogloods. Traditioneel worden boomstammen lang in water gelegd voor ze te zagen, zodat alle sappen eruit spoelen. Een lierwerk trekt de bomen (op windkracht) uit het water over een sleephelling de molen in. Als het hout is gezaagd, gaat het naar de droogloods en vandaar naar de afnemers. Zowel voor het aan- en afvoeren, als voor het wateren van de boomstammen is de nabijheid van water belangrijk. Naast De Jager is De Ie plaatselijk tot een balkengat verbreed. De droogloods staat parallel aan aan de zaagschuur op het erf. De inrichting van het molenerf van De Jager wordt gecompleteerd door een molenaarshuis en zeven knechtenwoningen. Vanaf het water gezien staan deze achterop het perceel, met aan de oostzijde uitgebouwde keukens op het molenerf en aan de westzijde de voordeuren aan een steeg (Gloppe). De Jager vormde een minikosmos, waarin de productielijn van de zagerij is bewaard (balkengat, zaagschuur, droogloods), maar ook de sociale structuur herkenbaar bleef, in de vorm van het Molenhuis en de knechtenwoningen. Klaarblijkelijk bood de houtzagerij werk aan flink wat personeel, dat permanent stand-by was.

Het erf van De Jager; het balkengat is achter de molen te zien, 1985 [Tresoar 33101]

MOLENAARSHUIZEN EN KNECHTENWONINGEN

Het wonen bij molens is een onderwerp op zich. Vanwege de nukken van de wind, was het wenselijk dat het personeel in de buurt was – om de molen als dat nodig was bij nacht en ontij te laten malen. In veel poldermolens woonde de molenaar met zijn gezin in de molen, hooguit aangevuld met een klein 'zomerhuis' op het erf. De bijgebouwen mochten niet te hoog zijn, om de molen niet de wind uit de zeilen te nemen. In korenmolens, die met name in de steden en dorpen hoger werden gebouwd door er een molenbelt of stelling aan toe te voegen, kwam zowel bewoning van de molen als de toevoeging van een molenaarshuis voor.

Bij een aantal molens is een knechtenwoning aanwezig. Industriemolens (zaagmolens, oliemolens, papiermolens) hadden meer personeel dan de polder- en korenmolens. In de Zaanstreek woonden de knechten in huizen langs de achterpaden, vaak in de buurt van de molens maar niet op de molenerven. Wel waren in de molens bedsteden getimmerd, voor de nachtdiensten. Elders in het land zijn knechtenwoningen bij industriemolens te vinden, zoals bij zaagmolen de Ster in Utrecht of de koren- en oliemolen Woldzicht in Roderwolde. Een rij van zeven knechtenwoningen, zoals op het erf van Molen de Jager in Woudsend, is voor Nederland uniek. Op de kadastrale kaart van 1832 (zie p. 3) is achter het molenhuis de steeg (Gloppe) te zien, met een hoekhuis en een rij van drie van knechtenwoningen. Aan het einde van de steeg stond nog een vrijstaand, iets breder volume op het molenerf. In de loop van de 19e eeuw werd de rij met vier woningen verlengd en verdween het vrijstaande volume. Alle zeven woningen hebben een voordeur aan de Gloppe. De eerste drie woningen staan rug-aan-rug met het Molenaarshuis, de overige hebben een achtergevel aan het molenerf, met deuren en houten of gemetselde uitbouwen. De oorspronkelijke indeling is verloren gegaan, de woningen zijn getransformeerd tot groepsaccommodatie.

Gloppe, knechtwoningen

Knechtenwoningen: vanuit de steeg (Gloppe, boven) en vanaf het molenerf (midden en onder)

ERFGOED: VAN OBJECTEN NAAR ENSEMBLES EN GEBIEDEN

De geschiedenis van de monumentenzorg laat zien dat in anderhalve eeuw tijd het idee over wat een monument is en hoe daar mee om te gaan een enorme ontwikkeling heeft gemaakt: van objectgericht naar gebiedsgericht, van esthetische naar culturele waarden, van het behouden van objecten naar het doorgeven van verhalen en van elitaire topstukken naar de getuigenissen van de alledaagse leefomgeving. Veel erfgoed van de 'gewone man' is tegenwoordig als monument beschermd, zoals oude arbeiderswoningen in stegen en sloppen, projecten van sociale woningbouw uit de jaren twintig en dertig of de Koloniën van Weldadigheid in Drenthe (werelderfgoed). In de binnensteden is na een eeuw van sanering en kaalslag het erfgoed van arbeiders en knechten schaars geworden.

Molens

Al bijna 100 jaar worden molens als belangrijk erfgoed gezien. Ten tijde van de oprichting van De Hollandsche Molen (1923) was de inzet van het molenbehoud om ze concurrerend te houden met stoommachines en diesel- of elektromotoren, door o.a. wieksystemen te verbeteren. Toen die strijd was verloren en veel molens werkloos waren en in verval raakten, werden ze gezien als 'landschapsstoffering': parels van stad en land, die als 'museumstukken' werden gekoesterd. Daartoe was het behoud van de buitenkant voldoende. Weer later verschoof de belangstelling naar de molentechniek en deden de vrijwilliger molenaars hun intrede. De molens werden als maalvaardige werktuigen gerestaureerd en opnieuw in gebruik gesteld. Dit leidde tot restauratie of reconstructie van het binnenwerk en aandacht voor de 'molenbiotoop' om de vrije windvang te garanderen. Tegenwoordig staan het ambacht van de molenaar en de ambachtelijke producten van de molen in de spotlights. Sinds 2017 is het molenaarsambacht terug te vinden op de Representatieve Lijst van immaterieel erfgoed van de mensheid bij Unesco. De molens zijn nog steeds parels in het landschap, en monumenten van techniek, maar evengoed het decor voor verhalen over het molenleven en de rituelen van het ambacht. Het verleden komt er tot leven, met al zijn personages: molenaars, knechten, molenbouwers, beleggers, eigenaren, klanten. Ze geven ons een inkijkje in de sociale verhoudingen, de economische ontwikkelingen, de technische verbeteringen en de rol en betekenis van het molenbedrijf in de plaatselijke samenleving.

Molen De Jager als cultuurhistorisch ensemble

Vanuit een hedendaagse erfgoedbenadering is molen de Jager in Woudsend een ensemble, een cultuurlandschap in het klein. Dit ensemble bestaat uit een erf met molen, zaagschuur, droogloods, balkengat, molenaarshuis en knechtenwoningen – en is als ensemble een bouwsteen van zowel het dorp Woudsend als van de rivier De Ie en het landschap waar hij doorheen stroomt. Het gaat niet om de erfgoedwaarde van elk van die onderdelen afzonderlijk, maar om het geheel en de samenhang. Het ensemble van de molen is van grote cultuurhistorische, stedenbouwkundige, landschappelijke, bouwkundige en typologische waarde. Daarnaast is het complex gaaf en zeldzaam, met name door de aanwezigheid van de zeven knechtenwoningen.

Bij recent aangewezen rijksmonumenten wordt de betekenis van het ensemble onderkend. Zo zijn bij de aanwijzing van de Parksluizen in Rotterdam in 2009 liefst 15 onderdelen als een complex beschermd. De bedieningsgebouwtjes, transformatorgebouwen en een motorgebouwtje zouden wellicht op eigen houtje nooit op een monumentenlijst terecht zijn gekomen, maar zijn wel onmisbaar als bouwsteen van dit ensemble dat voor Rotterdam en Nederland een zeer grote cultuurhistorische waarde vertegenwoordigd. Hetzelfde geldt voor de naburige Maastunnel, een complex dat sinds 2012 de status van rijksmonument heeft en uit acht onderdelen bestaat, inclusief 'onbeduidende' toegangsgebouwen en garages.

Vijftig jaar geleden werd De Jager een rijksmonument. Destijds was het niet gebruikelijk om ensembles te beschermen. Het was de tijd van losse objecten en extreem korte toelichtingen. Molen De Jager is onder nummer 39828 in het register van rijksmonumenten opgenomen. De toelichting: 'Van de wieken beroofde houtzaagmolen met zaagloodsen en sleephelling'. Ook het molenaarshuis is een rijksmonument, nummer 39827, met als toelichting: 'Woonhuis in vijf traveeën onder schilddak met hoekschoorstenen. Ingang met aardige deur uit de bouwtijd en bovenlicht, omlijst door twee iconische pilasters; ook aan de dakkapel',

WAARDERING KNECHTENWONINGEN

Stedenbouwkundige waarde

De knechtenwoningen hebben grote stedenbouwkundige waarde in het dorpsgezicht van Woudsend. Ze vormen a) de westelijke begrenzing van het molencomplex en zorgen voor b) de aanhechting van het molenerf op de historische dorpsstructuur. De dorpsstructuur tussen Iewal en Midstritte bestaat louter uit oost-west georiënteerde stegen (en een doorbraak uit 1862: De Dijk). De enige verbijzondering wordt gevormd door de Dwerssteech-Gloppe, waarmee c) de knechtenwoningen een onderdeel en verbijzondering van de dorpsstructuur zijn. De knechtenwoningen hebben d) een voor Woudsend kenmerkende volumeopbouw (langgerekt, een-laags). De zuidelijke dorpsrand van Woudsend wordt door de kerk en molen de Jager gedomineerd. De knechtenwoningen houden ten zuiden van de lijn Molenstrjitte, Nije Buorren en Ald Wijk de dorpsstructuur vast en e) versterken de historische en ruimtelijke samenhang in de voornamelijk uit vrijstaande objecten opgebouwde dorpsrand.

De knechtenwoningen als structurerend element van het beschermd dorpsgezicht

Ensemble waarde

Molen De Jager bestaat uit een erf, met daarop een molen op een zaagschuur, een balkengat, sleephelling, droogloods, molenaarshuis en een rij knechtwoningen. Ruimtelijk zijn de knechtwoningen voor dit complex van waarde, als westelijke begrenzing en aanhechting van dit complex op het beschermde dorpsgezicht. Daarnaast zijn ze voor het ensemble van grote waarde door hun sociale betekenis. De knechtenwoningen geven een idee van de mini-samenleving die het molenerf bewoonde en laat (in combinatie met het grote en monumentale molenhuis) zien welke sociale verhoudingen er in een dergelijk bedrijf bestonden. De aanwezigheid van zeven knechtenwoningen komt in Nederland nergens anders nog voor.

De Jager, met zaag- en droogloods, sleephelling, balkengat, molenhuis en knechtenwoningen

Cultuurhistorische waarde
De knechtenwoningen zijn van waarde vanwege hun betekenis voor de sociale geschiedenis. Ze vormen een herinnering aan de scheepsbouw in Woudsend en de rol die arbeiders daarin speelden. De woningen zijn te zien als vroeg voorbeeld van een door industriëlen gesticht woningbouwcomplex voor het eigen personeel. Dit soort woningen komen (later) ook wel voor bij steenbakkerijen en andere fabrieken. Pas aan het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw ontstonden de planmatig door industriëlen opgezette wijken voor arbeiders, zoals het beroemde Agnethapark (Van Marken) in Delft of Philipsdorp in Eindhoven.

Architectonische en typologische waarde
De knechtenwoningen zij een voorbeeld van de huisvesting van minder vermogenden in de steden en dorpen in de vroege 19e eeuw. Ze vertonen in opzet overeenkomsten met hofjes en woonpaden. De indeling van de woningen is in de loop der jaren sterk veranderd, maar de opzet en indeling kan (met nader onderzoek) waarschijnlijk goed worden achterhaald.

Molenhuis en knechtenwoningen

Gaafheid en zeldzaamheid
De woningen zijn van binnen sterk gewijzigd, doch van buiten nog steeds als een samenhangende rij herkenbaar. Hoofdvorm, gevelopzet en details zijn herkenbaar gebleven. De woningen zijn, als onderdeel van een molenerf, voor Nederland uniek.

ADVIES BESCHERMING

Vanuit de inhoud gezien, ligt het voor de hand om rijksmonumenten met nummers 39827 en 39828 samen te voegen tot een ensemble, bestaande uit een molenerf met een molen op een zaagschuur, sleephelling, balkengat, droogloods, molenaarshuis en knechtenwoningen. Dat is tevens goed moment om de beschrijving van de molen als monument te actualiseren, immers de ‘van de wieken beroofde houtzaagmolen’ heeft sinds 1975 zijn wiekenkruis terug.

Praktisch gezien is het onwaarschijnlijk dat de RCE de beschrijvingen aanpast en de bestaande monumentenlijst actualiseert. Het is een goed gebruik in Nederland om dit soort lacunes in de aanwijzing en bescherming met andere instrumenten op te vangen. In dat licht ligt

aanwijzing van de knechtwoningen tot gemeentelijk monument voor de hand. De onderbouwing is te vinden in het beschermde stadsgezicht (stedenbouwkundige waarde), de ensemblewaarde van het molenerf en de cultuurhistorische waarde van de huisvesting van zoveel knechten en hun gezinnen op het erf van een bedrijf in de negentiende eeuw.

Vanuit de waardering is er alle reden om een sloopverzoek voor de knechtwoningen af te wijzen op inhoudelijke gronden. Juridisch kan het worden onderbouwd vanuit de ligging van het molenerf binnen het rijksbeschermde dorpsgezicht Woudsend, alsmede vanuit de rijksmonumenten 39827 en 39828 (molenaarshuis en molen). Nederland heeft zich door het Verdrag van Granada te ondertekenen, gebonden om goed voor de directe omgeving van beschermde monumenten te zorgen, waarbij ook het gehele kadastrale perceel van het monument wordt bedoeld.

Molen de Jager, met zaagschuur en knechtenwoningen

Dr. ir. Paul Meurs
SteenhuisMeurs BV

[1] Toelichting aanwijzing beschermd dorpsgezicht Woudsend, Stads- en dorpsgezichten ex artikel 20 van de Monumentenwet. Woudsend, gemeente Wymbritseradeel. RDMZ, Zeist 1980.

[2] Zes- of achtkantige houtzaagmolens staan bijvoorbeeld in IJlst (De Rat), Woltersum (Fram), Deventer (Bolwerksmolen), Ommen, Leiden (De Herder en d'Heesterboom), Leidschendam (De Salamander), Utrecht (De Ster), Weesp en aan de Zaanse Schans (De Jonge Held, replica).